

Fornleifaskráning í Hveragerði

Elín Ósk Hreiðarsdóttir

Fornleifastofnun Íslands
FS187-00172
Reykjavík 2002
2. útgáfa

© *Fornleifastofnun Íslands*
Bárugötu 3
101 Reykjavík

Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is

Efnisyfirlit

1. Inngangur	4
2. kafli. Áhrif framkvæmda á menningarminjar	5
3. kafli. Fyrri athuganir og skráning	6
4. kafli. Fornleifar á fyrirhuguðu framkvæmdasvæði	6
5. kafli. Skrá yfir fornleifar	8
6. kafli. Fornleifar og byggð í Hveragerði	20
7. kafli. Niðurlag	20
Heimildir	22

Viðaukar

Minjar á framkvæmdasvæði skolphreinsistöðvar

Fornleifakort fyrir Hveragerði

Minjar í Hrauntungu

1. Inngangur

Á haustmánuðum árið 2000 fór Hveragerðisbær þess á leit við Fornleifastofnun Íslands að hún gerði fornleifaskráningu í Hveragerði. Sérstaklega var tekinn út reitur innan túns í Vorsabæ, austan heimreiðar þar sem áætlað var að byggja skolphreinsistöð.

Lögsagnarumdæmi Hveragerðisbæjar nær aðeins yfir land Vorsabæjar og hluta Öxnalækjar og var ljóst að fáir staðir yrðu eftir er búið væri að skrá bæjarstæði og tún Vorsabæjar. Því var ákveðið að gera aðalskráningu fornleifa fyrir allt bæjarlandið. Sú vettvangsvinna var unnin á haustmánuðum 2000 og skýrslu um verkið skilað skömmu síðar.¹

Haustið 2002 hafði Guðmundur F. Baldursson skipulags- og byggingarfulltrúi Hveragerðis samband við Fornleifastofnun vegna deiliskipulags íbúðahverfis í Hrauntungu, skammt vestan við Hveragerði. Um svæðið liggja 3 leiðir sem Fornleifastofnun hafði áður skráð með fornleifaskráningu Hellisheiðar² en ekki fylgdu skráningu í Hveragerði. Guðmundur bað um að leiðirnar yrðu færðar inn með skráningu Hveragerðis. Hann fór þess á leit að farið væri á vettvang, leiðirnar skoðaðar sérstaklega á því svæði sem áætlað er til íbúðabyggðar og sá reitur deiliskráður. Þetta var gert í byrjun nóvember. Ekki kom annað í ljós á svæðinu en leiðirnar þrjár sem um var vitað og er upplýsingum um þær því hér með bætt inn í 2. útgáfu skýrslu um fornleifar í Hveragerði. Skýrslan er því að nokkru endurskoðuð. Aftast er aukalega kort af væntanlegu framkvæmdasvæði í Hrauntungu þar sem leiðirnar eru merktar inn.

Heimildum um fornleifar í Hveragerði var safnað 1999 í sambandi við svæðisskráningu fornleifa í Ölfushreppi. Sú svæðisskráning var gerð af Hildi Gestsdóttur á Fornleifastofnun Íslands³ og liggur hún til grundvallar aðalskráningu þeirri sem greint er frá í skýrslu þessari. Við svæðisskráningu voru kort og ritheimildir um menningarminjar á svæðinu athugaðar. Við aðalskráningu var rætt við staðkunnuga á svæðinu, gengið á hvern minjastað og þeir skoðaðir, auk þess sem sérstaklega var skoðað það svæði sem skolphreinsistöðin kemur til með að standa á og síðar það svæði þar sem áætlað er að íbúðahverfi rísi. Á grundvelli þessa var tekin saman skrá yfir fornleifar á svæðinu.

Í skýrslunni er fylgt hefðbundinni framsetningu Fornleifastofnunar og greint frá lögbundnum forsendum fornleifakönnunar, greint frá fyrri fornleifaathugunum á svæðinu, vettvangsrannsókn lýst, lagt mat á áhrif framkvæmda og gerðar tillögur um aðgerðir. Elín

¹ Sjá skýrsluna *Fornleifaskráning í Hveragerði*. 2000. FS137-00171

² *Fornleifar á afrétti Ölfushrepps*. Orri Vésteinsson. 1998.

³ Sjá skýrsluna *Fornleifaskráning í Ölfushreppi II*. Hildur Gestsdóttir. 1999.

Ósk Hreiðarsdóttir sá um vettvangsvinnu bæði 2000 og 2002 og úrvinnslu skýrslu. Yfirumsjón með verkinu árið 2000 hafði Orri Vésteinsson fornleifafræðingur en með úttektinni sem gerð var 2002 hafði Adolf Friðriksson umsjón.

Sérstakar þakkir fá heimildamenn fyrir ómetanlega aðstoð og hjálpsemi í hvívetna.

2. kafli. Áhrif framkvæmda á menningarminjar

Á undanförunum árum hefur lögum um verndun fornleifa verið breytt og eftirlit með framkvæmd þeirra aukið. Fornleifaskráning er bundin skipulagsgerð í þjóðminjalögum (nr. 107/2001), en þar segir í 11. gr.: “Skylt er að fornleifaskráning fari fram áður en gengið er frá svæðisskipulagi, aðalskipulagi eða deiliskipulagi eða endurskoðun þess og skal sá sem ber ábyrgð á skipulagsgerð í samræmi við skipulagslög standa straum af kostnaði við skráninguna.” Samkvæmt 10. grein þjóðminjalaga eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: “Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema með leyfi Fornleifaverndar ríkisins.”

Er þessi fornleifakönnun í anda þeirra markmiða sem sett hafa verið þessari löggjöf. Mat á áhrifum skipulags á fornleifar gerir kröfur um fjölpætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn, enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Til fornleifa teljast hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið;

- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Að jafnaði skal telja minjar 100 ára og eldri til fornleifa.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu hefur verið fylgt við fornleifaskráninguna.

Ef mannvistarleifar sem falla undir ofangreinda skilgreiningu finnast á fyrirhuguðu framkvæmdasvæði, þá þarf að leita heimildar til að hreyfa við þeim. Í 13. gr. þjóðminjalaga segir m.a.: „Nú finnast fornleifar sem áður voru ókunnar og skal finnandi þá skýra Fornleifavernd ríkisins frá fundinum svo fljótt sem unnt er... Ef fornleifar finnast við framkvæmd verks skal sá sem fyrir því stendur stöðva framkvæmd uns fengin er ákvörðun Fornleifaverndar ríkisins um hvort verki megi fram halda og með hvaða skilmálum.”

3. kafli. Fyrri athuganir og skráning

Engar skipulagðar fornleifarannsóknir hafa áður verið gerðar á skráningarsvæðinu. Miklum heimildum um fornleifar var þó safnað um og eftir miðja 20. öld við skráningu örnefna en örnefnalýsingar eru til af öllu svæðinu. Að auki tók Björn Pálsson saman grein um upphaf mannvistar í Hveragerði sem birtist í *Árnesingi* 1996.

Utan þessa hafa einungis verið gerðar úttektir á nokkrum þeirra leiða sem skráðar eru. Minnst er á Hellisheiðarveg í lýsingu Ölvershrepps frá 1703 og síðar á fleiri stöðum.⁴ Leiðin var friðlýst árið 1927.

Um frekari fornleifarannsóknir er ekki að ræða og var svæðisskráning sú sem gerð var 1999 fyrsta samantektin á fornleifum í Hveragerði og vettvangsrannsóknir Fornleifastofnunar fyrstu heildstæðu vettvangsrannsóknir á svæðinu.

4. kafli. Fornleifar á fyrirhuguðu framkvæmdasvæði

Hér að neðan er birt skrá um fornleifar í landi Vorsabæjar og Öxnalækjar. Skoðaðar voru á vettvangi allar þekktar minjar í landi Hveragerðis, það eru allar minjar í landi Vorsabæjar en aðeins einn staður er í þeim hluta Öxnalækjarlands sem nú tilheyrir Hveragerði.

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti og hver jörð hefur númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá

⁴Lýsingu Ölvershrepps er að finna í *Sýslu – og sóknarlýsingum* en á leiðina er einnig minnst í *Sögu Kolviðarhóls, Austantórum II, Útivist 6 og Friðlýsingaskrá*. Sjá nánar ÁR-721:065.

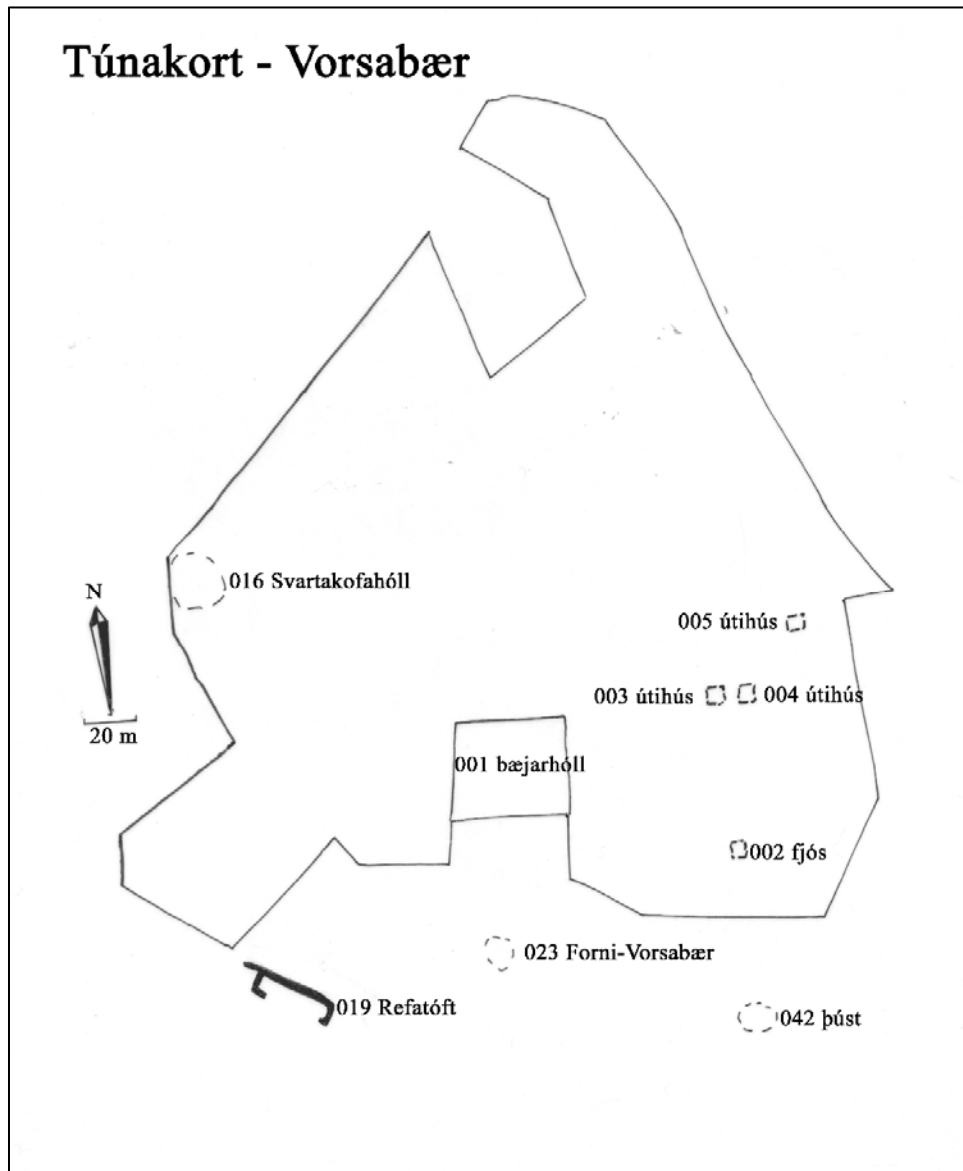
Hveragerði

1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Þá er hverri fornleif gefið númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-521:001). Í skránni er gefið yfirlit yfir allar þekktar fornleifar á hverri jörð. Upplýsingar um hvern stað eru settar fram á staðlaðan hátt: fyrst kemur kennitala staðarins í gagnagrunni Fornleifastofnunar Íslands, staðarheiti, tegund fornleifar, hlutverk og hnattstaðan í gráðum og mínútum. Þar næst kemur tilvitnun í heimild ef einhver er, lýsing á staðsetningu, aðstæðum og lokum aðrar upplýsingar, hættumat og heimildaskrá.

Á svæðinu voru svæðisskráðir 61 minjastaður en aðalskráðir 51 staðir. Í næsta kafla verður fjallað nánar um þá staði sem næstir eru fyrirhuguðu framkvæmdasvæði, en hér er birt heildarskrá yfir alla þekkta staði.

5. kafli. Skrá yfir fornleifar

ÁR-521 Vorsabær (Ossabær)

"Jarðdýrleiki óviss, því jörðin tíundast öngvum." JÁM, 415.

1917: Tún 5.2 ha, 4/5 slétt. Garðar 952 m².

ÁR-521:001 Vorsabær (Ossabær) bæjarstæði bústaður 63°59.302N 21°10.791V

Gamli bærinn í Vorsabæ stóð á sama stað og núverandi íbúðarhús í Vorsabæ. Það var byggt í nokkrum áföngum, sá fyrsti 1914. Íbúðarhúsið stendur á hæð og er steipt með kjallara. Hæðin virðist að hluta náttúruleg en sennilegt er að uppsafnaðar mannvistarleifar séu undir yfirborði jarðar á þessum stað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:002 heimild um útihús 63°59.303N 21°10.739V

Um 60 m suðaustan við bæinn (001) var útihús samkvæmt túnakorti. Á svipuðum stað stendur nú fjós. Fjósið er á náttúrulegum hól. Í hólum má sjá glitta í grjóthleðslur hér og þar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Túnakort

ÁR-521:003 heimild um útihús 63°59.303N 21°10.739V

Um 50 m ofan við fjósið (þar sem 002 var) og um 50 m austan við íbúðarhúsið (001) sem nú stendur var áður

Hveragerði

útihús samkvæmt túnakorti. Það hefur verið um 30 m neðan við 005. Hússtaðið er þar sem heimreiðin er nú. Engin ummerki sjást um húsið

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Túnakort

ÁR-521:004 heimild um útihús

63°59.304N 21°10.712V

Fáeinum metrum (um 5) austan við 003 var annað útihús samkvæmt túnakorti en ummerki um það eru nú horfin.

Á þessum stað er nú tún sem gróið er sinu, fast austan heimreiðar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Túnakort

ÁR-521:005 heimild um útihús

63°59.299N 21°10.655V

Um 90 m norðaustan við Vorsabæ og 30 m norðaustan við 004 var útihús samkvæmt túnakorti. Útihúsið hefur staðið þar sem nú er sinuvaxið tún. Engin merki sjást um útihúsið austan heimreiðar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Túnakort

ÁR-521:006 þúst

63°59.279N 21°10.670V

"Rúst: Gömul tóftarbrot, nú smáhóll í túninu, austan götu, sem liggur nú niður á engjarnar." segir í örnefnalýsingu. Um 20 m sunnan við 044 og 50-55 m frá fjósi (002) er þúst sem nú er alveg útflött og sigin.

Þústin er í sinuvöxnu túni, hún er grasi gróin og mjög útflött. Þústin virðist hafa verið um 6 X 11 m að stærð. Hugsanlegt er að henni hafi verið jafnað út að einhverju leyti. Veggir hennar virðast hafa verið um 2 m á breidd en tóftin er um 0,3 m að hæð. Um 20 m ofan við þessa tóft, næstum beint austan við íbúðarhúsið (A=SSA) er hæð með steinum hér og hvar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 2

ÁR-521:007 heimild um leið

63°59.281N 21°10.717V

"Rúst: Gömul tóftarbrot, nú smáhóll í túninu, austan götu, sem liggur nú niður á engjarnar." segir í örnefnalýsingu. Gatan liggur nú frá bænum austan við fjósið og síðan í boga til austurs að bárujárns-útihúsum sem standa á bakka Varmár. Vegarlóðinn er um 20 m vestan við tóftirnar (006 og 044) og er líklega vegurinn sem um er rætt í örnefnalýsinguinni. Á þessum slóðum eru a.m.k. ekki lengur merki um aðra slóða.

Slóðinn liggur yfir tún sem vaxin eru sinu.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 2

ÁR-521:008 hús herminjar

63°59.195N 21°10.692V

"Ekrar: (Ekra, Ekrum, Ekra) Hálfgrónar, þurrar eyrar. Gamall Varmárfamburður. Þar voru hermannaskálar á styrjaldarárunum, nú eru það fjárhús." segir í örnefnalýsingu. Braggi eru nálega beint á mótí íbúðarhúsinu í Vorsabæ, sunnan Varmár, eins og hún rennur nú. Einn braggi stendur enn þó hann virðist komin úr notkun.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Vorsabær, 2

ÁR-521:009 Kompuvað heimild um vað

63°59.216N 21°10.793V

"Kompuvað: Vað á Varmánni vestan Undirlendis, mest notað frá Öxnalæk." segir í örnefnalýsingu. Kompuvað var á Varmá neðan við fjósið (þar sem 002 var) fast austan við lækinn sem rennur úr Heimalindinni. Farið var skáhallt yfir ána og því var komið upp nokkuð vestar á suðurbakka Varmár. Óljós merki um slóðann sjást á suðurbakkanum. Áin er grunn og lygn á þessum stað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær,

ÁR-521:010 Vorsabæjarvað heimild um vað

63°59.253N 21°10.590V

"Vorsabæjarvað: (Eyrarvað) Vað ofan (norðaustan) við Eyrina. Talið besta vaðið á Varmánni." segir í örnefnalýsingu. Vorsabæjarvað var beint niður af steiptum útihúsabyggingum sem enn standa og voru á tímabili notuð sem svínahús. Vaðið lá svotil beint yfir ána og er hún allgrunn á þessum stað. Sunnan megin Varmár sést hvar farið var upp úr ánni á vaðinu og einnig sést móta fyrir þeim leiðum sem farnar voru áfram upp úr ánni.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 2

Fornleifaskráning

ÁR-521:011 Fjós lind vatnsból

63°59.266N 21°10.763V

"Fjós lind: Lind (uppspretta) suðvestur af fjósinu, notuð sem vatnsból í fjósið." segir í örnefnalýsingu. Lindin sést enn neðan við fjósið, vestan í hæð sem þar er. Uppsprettan er um 70 m suðaustan við íbúðarhúsið á Vorsabæ. Lindin er nú lítt áberandi en sunnan við fjósið sjást þó merki uppsprettunnar og rennur spræna úr henni og niður að á. Hún liggur um tún.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

ÁR-521:012 Heim lind heimild um vatnsból

63°59.260N 21°10.814V

"Heim lind: Lind (uppspretta) suðvestur af fjósinu, vatnsból fyrir bæinn." segir í örnefnalýsingu. Lindin er suðvestan við fjósið nokkru vestar en Fjós lind (011). Lindin er um 80 m SSA við íbúðarhúsið í Vorsabæ. Lítil kofi hefur verið byggður yfir uppsprettuna. Úr lindinni rennur lækur út í Varmá. Umhverfis uppsprettuna eru grösug tún sem nú eru vaxin sínu. Lindin er enn notuð.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

ÁR-521:013 heimild um hesthús

63°59.237N 21°10.820V

"Kompuhóll: Hóll á Kinninni suðvestan Heimalindar, þar stóð hesthús, nú sléttað." segir í örnefnalýsingu. Allar rústir hafa verið sléttaðar á Kompuhól en hann er um 90 m beint austur af stekkjum (014) og um 125 m suðsuðvestur af íbúðarhúsinu á Vorsabæ. Hóllinn er um 50 m norðan við Varmá. Hæðin er á kafi í grasi en hóllinn er einnig vaxinn mosa.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

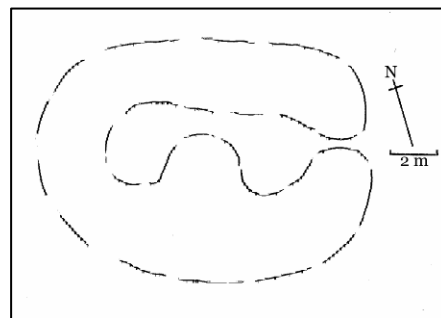
ÁR-521:014 Arnórstekkur stekkjartóft

63°59.228N 21°10.930V

"Arnórstekkur: Smáhóll norðaustur af rjómaúinu. Kennt við Arnór Jónsson bónda í Vorsabæ." segir í örnefnalýsingu. Stekkjartóft er um 65 m neðar (og örlítið vestar) en refatóftin (019) og um 50 m austan við merkjagirðingu. Stekkurinn er um 180 m suðvestan við íbúðarhúsið í Vorsabæ. Umhverfis eru molar sem gróinir eru grasi og mosa. Stekkurinn stendur á hæð og er alveg sigin og gróinn, vaxinn mosa og ekki mjög greinilegur. Tóftin er tvískipt. Hún er um 12 m á lengd en 6 m á breidd. Stekkurinn er mjög óljós en op er nyrst á austurhlíð hans. Innra hólfið er mjög ógreinilegt.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

ÁR-521:015 mannvirki herminjar

20-25 m neðan við veginn sem liggur milli hraunbrúnanna, næstum beint neðan við Lambabyrgið (041) eru leifar herskála. Þar sjást leifar af steiptum en grónum grunni. Nálega beint suðaustan við suðausturhorn girðingar sem girðir af tún sunnan hesthúsanna. Grunnurinn er í þýfðum grasmóa (sinu). Grunnurinn er um 20 m á lengd en um 6 m á breidd.

Hættumat: engin hætta

ÁR-521:016 Svartakofahóll heimild um fjárhús

63°59.358N 21°10.904V

"Svartakofahóll: Hóll í Vesturtúni, norðvestur af bænum. Þar stóð áður fjárhús." segir í örnefnalýsingu. Svartakofahóll er grasi gróin hæð mjög vestarlega í túni. Hæðin er um 140 m vestar (og svolítið norðar) en íbúðarhúsið í Vorsabæ. Hóllinn er næstum beint neðan (100-150 m) við rafmagnslínustaur og 40-50 m austan við túngarðinn en á honum eru leifar girðingar á þessum slóðum. Hóllinn er gróinn sínu og umhverfis eru sinugróin tún. Hóllinn er dældóttur en ekki er hægt að greina neinar tóftir á honum. Um 30 m norðvestan við Svartakofahól er ávöl hæð í túninu sem liggur austur-vestur að túngarði. Á henni var fiskur barinn. Norðaustast á holtinu er mikið af grjóti sem virðist hafa verið rutt saman úr mannvirki eða túni.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

ÁR-521:017 Efsta-hús heimild um fjárhús

63°59.396N 21°10.687V

"Efsta-hús: Sauðahús, stóð við hliðið í túnjaðrinum vestan vegarins, að mestu horfið nú." segir í örnefnalýsingu. Helst er talið að Efstahús hafi verið fast neðan við túngarðinn um 20 m vestan við heimreiðina þar sem hún

Hveragerði

liggur nú. Þar er nú gróðurlaus blettur í hæðinni. Umhverfis eru sinuvaxin tún (en þar vex einnig nokkur mosi).

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 3

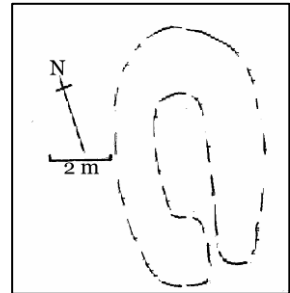
ÁR-521:018 Balahús fjárhústóft

63°59.353N 21°10.682V

"Balahús: Fjárhús stóð á hraunbrúninni sunnan Efstahúss, horfið nú." segir í örnefnalýsingu. Ofan við Skrugghús (036) er djúpur bali, en ofan við hann er hæð við heimreiðina. Á þessari hæð sjást signar leifar af tóft. Hún er 2-3 m vestan við heimreiðina að Vorsabæ. Fast austan við er heimreiðin en annars staðar umhverfis eru sinuvaxin tún. Tóftin er alveg gróin sinu og veggir hennar eru mjög lágir (0,2-0,3 m). Hún virðist þó vera um 9 m að lengd en 5 m á breidd. Tóftin virðist hafa verið einföld með dyr á suðurhlið.

Hættumat: mikil hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

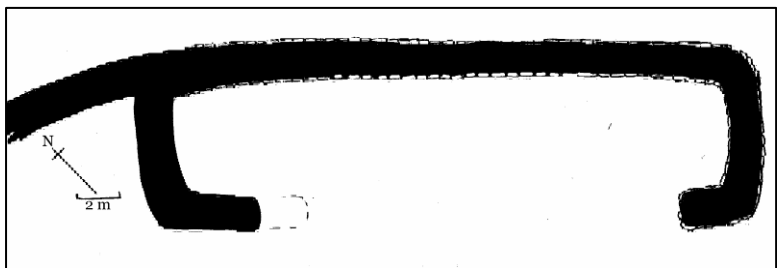

ÁR-521:019 tóft refahús

63°29.261N 21°10.896V

Hæsnabú og síðar refahús var um 50 m suðvestan við Forna-Vorsabæ (023). Á þessum stað sjást grjóthleðslur um 115 m suðvestan við íbúðarhúsið á Vorsabæ. Í kring eru grasi gróin tún en garðlag liggur til norðvesturs frá tóftinni og má greina það áfram nokkurn spöl að girðingu. Hleðslurnar eru mjög misgreinilegar en suðurhluti tóftarinnar er ógreinilegastur. Norðausturhorn hennar er greinilegast, 1,5-2 m á hæð. Tóftin er ferhyrmd og 27 X 8-11 m að stærð. Garðlagið liggur frá tóftinni í norðvestur en sveigir svo meira til norðurs og liggur upp brekku. Þar sem garðlagið virðist vera að fjara út liggur hlaðin girðingaundirstaða á það þvert til suðausturs.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:020 Sognstóft tóft

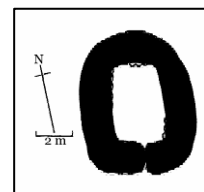
63°59.338N 21°10.631V

Sognstóft (ÁR-521:020). Horft til norðausturs.

"Sognstóft: Lítill hóll austan Skrugghúsanna, við grjótgardinn." segir í örnefnalýsingu. Um 30 m austan við heimreiðina, fast vestan við einn vegg nátthagans (021) er Sognstóft. Tóftin er enn greinileg um 50 m vestan við Balahús (018). Grasi gróið hraun. Tóftin er alveg gróin að utan en grjóthleðslur má greina að innan, sérstaklega í norður- og austurvegg. Tóftin er 7 X 5,5 m að stærð og hleðslurnar eru mest 0,8 m á hæð. Op er á suðurhlið tóftarinnar.

Hættumat: mikil hætta, vegna framkvæmda

Fornleifaskráning

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:021 Nátthagi vörslugarður

63°59.319N 21°10.640V

"Nátthagi: Girtur blettur, frá ánni og upp að Efstahúsi." segir í örnefnalýsingu. Nátthaginn er allstór og er myndaður úr túngarðinum að nokkru leyti. Hleðslur sjást fyrst greinilega rétt vestan við heimreið en eru aftur greinilegar austan hennar. Garðurinn liggur yfir sinuvaxin tún sem eru einnig gróin mosa.

Á framkvæmdasvæðinu má sjá hvar hlið nátthagans gengur til suðausturs í átt að útihúsasamstæðunni við Varmá. Túngarðurinn sem er greinilegur austan heimreiðar og að Varmá ofan túns, afmarkar aðra hlið nátthagans. Garðurinn er mjög útflattur og lágur (þ.e. sá veggur sem einungis var hlaðinn til að mynda nátthagann) og er hann einungis um 0,2 m á hæð en allt að 2 m á breidd. Garðlagið sem sérstaklega hefur verið hlaðið sem nátthagi er um 180 m á lengd en nátthaginn allur er töluvert stærri (afmarkaður með túngarði og Varmá).

Hættumat: mikil hætta, vegna framkvæmda

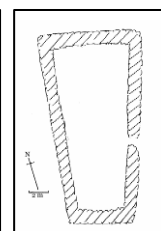
Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

Nátthagi (ÁR-521:021) horft til SA

ÁR-521:022 Réttarlágur hleðsla rétt

63°59.373N 21°10.453V

"Réttarlágur:

Graslautir, stefna norðaustur suðvestur, ná næstum frá þjóðveginum (gamla) og inn í Nátthagann. Þar var fjárréttin, sér enn fyrir." segir í örnefnalýsingu. Réttin er 30-40 m neðan við þjóðveg en 5-10 m ofan við túngarðinn/nátthagann 021. Hún er um 100 m vestan við Varmá. Réttin er í lögð í mjög aflíðandi halla að

Rétt (ÁR-521:022) horft til norðausturs

Varmá. Umhverfis hana eru sinuvaxin tún. Réttin er hlaðin úr hraungrýti. Hún er einföld og er um 20 m á lengd en 9 m á breidd í suðurendann en 7 m í norðurenda. Tóftin er með op sunnarlega á austurhlið. Réttin er hrúnin að miklu leyti og er um 0,2-0,3 m á hæð.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:023 Forni-Vorsabær heimild um bústað

63°59.271N 21°10.838V

"Fornossabær: (Svo borið fram) Forni-Vorsabær. Þýfður mói, sást fyrir tóft, suðvestur af bænum, sléttaður nú." segir í örnefnalýsingu. Forni-Vorsabær var þar sem nú er þýfður hóll næstum beint suðvestan við íbúðarhúsið í Vorsabæ. Forni-Vorsabær hefur verið um 80 m vestan við fjósið og í svipaðri fjarlægð (um 70 m) neðan við

Hveragerði

íbúðarhúsið. Hóllinn er nokkuð þýfður og greinilegt að þar hafa mannvistarleifar verið. Umhverfis hóllinn eru sinuvaxin tún. Hóllinn er dældóttur en þó er ekki hægt að greina neinar eiginlegar tóftir.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:024 *Hafnargata* heimild um leið 63°59.380N 21°10.367V

"Hafnargata: Gamall ruddur vegur, lá af þjóðveginum rétt fyrir vestan Varmárbrúna og vestur á Klappirnar, "fyrir norðan Ossabæ", notaður fram til 1930." segir í örnefnalýsingu. Hafnargata lá frá þjóðveginum rétt vestan við Varmárbrúna og síðan skáhallt til suðvesturs í átt að Vorsabæ, ofan túns. Svæðinu hefur nú að miklu leyti verið umturnað. Þjóðvegurinn liggur t.d. nú yfir þar sem gamli vegurinn var en hann er þó greinilega vestan þjóðveggar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:025 *Presthóll* þjóðsaga 63°59.383N 21°10.521V

"Presthóll: Hraunhóll austur af Kálfabrekku, norður frá bænum. Þjóðsaga hermir að prestur einn hafi sofnað sinn síðasta blund undir hólnum og sálast. Hafði verið ölvaður og pissað í buxurnar, en frost var." segir í örnefnalýsingu. Presthóll er talin hafa verið í námunda við þjóðleiðina sem lá fram hjá Vorsabæ. Hóllinn var neðan við þjóðveg sem nú liggur ofan við tún í Vorsabæ en nokkru austan heimreiðar (80-90 m), undir raflínustæði. Á þessu svæði eru litlir hólar vaxnir mosa.

Hættumat: hætta vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:026 *Hveragerðisrétt* heimild um rétt 63°59.928N 21°1.663V

"Hveragerðisrétt: Lögrétt Ölfusinga. Byggðar 1848. Voru áður í Hvammi." segir í örnefnalýsingu. "Borgarbrekkur: Brekkurnar sunnan í hraunbrúninni, sem réttirnar standa á, vestur frá Grænulág." segir þar enn fremur. Réttin var mjög stór og stóð allt fram á níunda áratug 20. aldar. Hún var norðvestan við þar sem Hótel Örk stendur nú. Engin merki réttarinnar eru nú sjáanleg. Á þessum stað er sléttað svæði.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 5

ÁR-521:027 *Réttardalur* heimild um rétt 64°01.002N 21°11.873V

"Réttardalur: Graslaug í hrauninu suður af Reykjakotstúni, hjá Króknum (22 Reykjak., heimild þaðan)." segir í örnefnalýsingu. Krókar eru stórar bugður á Varmá skammt austan við byggingar þar sem áður var skóli. Réttardalur er við Varmá. Vegur liggur nú um dalinn. Norðan dalsins er Varmá en dalurinn liggur eiginlega upp frá ánni þar sem eru tún. Dalurinn er í raun lægð. Engin merki sjást um rétt á þessum stað og ekki man Björn Pálsson eftir rétt þar. Er líklegt að hún hafi horfið við vegagerð eða túnsléttun.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 8

ÁR-521:028 *Þvottahver* örnefni þvottastaður 64°00.136N 21°11.328V

Hverasvæðið í Hveragerði er austan við götuna Bláskóga, neðan (sunnan) við kirkjuna og vestan við Hveramörk. Svæðið er afgirt og einungis opið hluta úr degi. Um svæðið liggja stígar og þar eru nokkrir hverir sem notaðir voru við bústörfín svo sem Þvottahver, Ullarhver og Brauðholur. Sunnan við Hveralækinn og 20 m austur. Ögmundur Jónsson segir Þvottahver hafa verið í læknum rétt við Bakkahver.

Virkt hverasvæði, í Hveragerðis kaupstað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:029 *Brotið* heimild um vað 63°59.430N 21°10.262V

"Brotið: Vað á Varmánni, skammt neðan við þar, sem Hveralækurinn féll í ána. Gott vað." segir í örnefnalýsingu. Vaðið var skammt ofan við þjóðveg og ofan við roþró. Áin er auðveld yfirferðar á þessum stað en ekki eru greinileg merki um vaðið.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 5

ÁR-521:030 *Miðengisvað* heimild um vað 63°59.838N 21°10.406V

"Miðengisvað: Vað á Varmánni við Geldingafliót. Þótti slæmt vað, ekki farið nema lítið væri í ánni. Annars fóru menn yfir á Brotinu." segir í örnefnalýsingu. Miðengisvað var á svipuðum stað og nú er göngubru á austan (neðan) heilsuhælis. Áin er ekki mjög djúp á þessum stað en engin ummerki eru nú um vaðið.

Fornleifaskráning

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 5

ÁR-521:031 *Erlendartóftir* heimild um fjárhús

64°00.132N 21°11.066V

"Erlendartóftir: Tóftarbrot í vegarbrúninni austan við húsið Varmahlíð. Tóftirnar eru leifar af peningshúsum, sem Erlendur Þórðarson átti, þegar hann var á Reykjafossi, eins og sagt var." segir í örnefnalýsingu. Varmahlíð er þar sem Breiðamörk 31 er nú. Erlendartóftir eru nú alveg horfnar en þær hafa verið á svipuðum stað og gatan Breiðamörk liggur nú.

Hættumat: hætta, vegna vegagerðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 6

ÁR-521:032 *Baðrétt* heimild um rétt

64°00.008N 21°11.434V

"Baðrétt: Hlaðin rétt, þar sem Garðyrkjustöðin Akur er nú. Hún var byggð þegar fjárkláðabaðið var framkvæmt, (tóbaksbaðið). Vatn var tekið úr litlum hver, sem var þar rétt hjá, en er horfinn nú." segir í örnefnalýsingu. Baðréttin var þar sem nú er gatan Heiðmörk, u.þ.b. til móts við Garðyrkjustöð Ingibjargar.

Þar er nú malbikuð gata. Skáhallt norðaustan við er Hverabakarí.

Hættumat: hætta, vegna vegagerðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 6

ÁR-521:033 *Ullarhver* örnefni þvottastaður

64°00.136N 21°11.328V

Hverasvæðið í Hveragerði er austan við götuna Bláskóga, neðan (sunnan) við kirkjuna og vestan við Hveramörk. Svæðið er afgirt og einungis opið hluta úr degi. Um svæðið liggja stígar og þar eru nokkrir hverir sem notaðir voru við bústörfin svo sem Þvottahver, Ullarhver og Brauðholur. Ullarhver er norðvestur af dælustöð hitaveitunnar og er einnig kallaður Bláhver. Brauðholurnar sem notaðar voru til að baka brauð voru hins vegar norðvestur af Ullarhver. Virkt hverasvæði, í Hveragerðis kaupstað. Jarðhitasvæði með mörgum, misstórum hverum. Akrahver er einnig nefndur í Ferðabók Eggerts og Bjarna. Nafnið er týnt en talið vera nálægt Ullarhver/Bláhver í Hveragerði.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 6 og Hveranöfn í landi Vorsabæjar (Hveragerðis) og Reykjatorfunnar.

ÁR-521:034 *Sandhólsgrata* heimild um leið

64°00.171N 21°11.275V

"Sandhólsgrata: Lá austan Sandhólsins og upp á Sandskeið." segir í örnefnalýsingu. Kirkja Hvergerðinga stendur nú á Sandhól. Sandhólsgrata lá norðan Sandhólsins og áfram til suðvesturs að Hamarsmel og áfram upp á Sandskeið. Engin merki eru nú greinileg um gömlu götuna í eða við Hveragerðis kaupstað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 6

ÁR-521:035 *Litlu-Reykir* heimild um bústað

64°00.223N 21°11.475V

"Litlu-Reykir: Býli, komið í eyði 1703 (Jb.A.M.) stóð í lítilli brekku suðvestan við, þar sem nú eru gróðurhús Ólafs Steinssonar. Sér enn fyrir túngarði, norðaustan við götuna Varmahlíð." segir í örnefnalýsingu. Álitid er að Litlu-Reykir hafi verið þar sem gatan Hverahlíð er nú, nálægt gatnamótum hennar og Laufskóga (aðeins austar). "Þegar Almar Normann hóf garðyrkju, þar sem nú er garðyrkjustöðin að Bröttuhlíð 2, voru veggheðslur jafnaðar við jörðu. Þær munu hafa verið þar sem miðgróðurhúsið er nú. Veggheðslur voru einnig á lóðamörkum Hverahlíðar 2 og 4" segir í Árnesingi. Í námunda við þar sem bærinn var er nú íbúðarhús úr steinsteypu.

Á þessum stað kom upp öxi (sjá mynd í Árnesingi bls. 11). Túngarðurinn er ekki merkjanlegur en hann var þar sem nú eru gróðurhús milli Varmahlíðar og Hverahlíðar.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 7 og Árnesingur bls. 11-12.

ÁR-521:036 *Skrugguhús* heimild um fjárhús

63°59.313N 21°10.676V

"Skrugguhús, (skrugguhús). Tvö fjárhús, stóðu neðan við hraunbrúnina, suður af Balahúsi, sér enn fyrir. Skruggu sló niður í þau á 17. öld og drap hún 6 kindur af 13, sem voru í húsinu." segir í örnefnalýsingu. Skrugguhús stóðu á hól sem er fast vestan við heimreiðina að Vorsabæ. Húsin hafa verið um 90 m NNA við Vorsabæ. Hóllinn er grasi gróinn fast vestan við heimreiðina og á honum standa 2-3 girðingastaurar. Svo virðist sem hóllinn sé inni á framkvæmdasvæðinu.

Hættumat: mikil hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4

ÁR-521:037 heimild um fjárhús

64°00.348N 21°11.515V

"Hamarsendi: Suðausturendi Hamarsins, neðst í endanum var sauðahús frá Vorsabæ." segir í örnefnalýsingu. Útihús var við Hamarsenda, nálega þar sem gatan Dynskógar er nú. Sauðhúsið var um svipað bil og efsta húsið (það nyrsta) er nú. Hátt klettabelti er norðan við en íbúðarhús og gata suðaustan við þennan stað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 7

ÁR-521:038 Smalaskáli heimild um smalakofa

64°00.754N 21°12.001V

"Smalaskáli: Hóll sunnarlega í Vellinum" segir í örnefnalýsingu. Nokkrar framkvæmdir hafa átt sér stað á Vorsabæjarvelli (þar er nú íþróttavöllur). Suðvestarlega í honum er einn hóll sem sérstaklega sker sig úr. Hóllinn er í horni þar sem tveir slóðar mætast. Á hólum eru þó ekki greinanlegar tóftir. Mosagróinn hóll með hraungrýti. Um 80 m suðaustan við veg sem liggur í hraunbrúninni og 60-80 m vestan við vegaslóða sem liggur frá Hraunbrúninni og í átt að Hamri.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Ö-Vorsabær, 8

ÁR-521:039 heimild um tóft

63°59.777N 21°11.416V

Á landakorti frá árinu 1977 eru merktar rústir um 200 m norðan við Þjóðveg og um 200 m austan við götuna Breiðumörk. Á þessum stað er nú allt umturnað og engin merki um rústir sjást. Þessar rústir hafa líklega verið í námunda við suðurjaðar Sunnumarkar. Staðkunnugir kannast ekki við rústir á þessum stað og er hugsanlegt að staðsetning þeirra á kortinu sé einfaldlega röng og hafi átt við fjárhúsið sem var í landi Öxnalækjar (008) en um það verður ekkert fullyrt. Iðnaðarhverfi.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Landakort 1:50.000 SELFOSS 1612I útg. af 1977 af Landmælingum Íslands

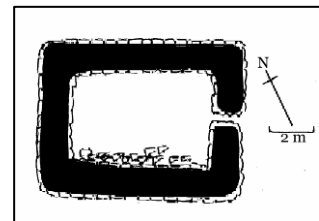
ÁR-521:040 Nikulásartóft fjárhús

64°00.808N 21°12.513V

Nikulásartóft: Leifar af sauðahúsi Nikulásar Gíslasonar bónda í Vorsabæ, uppi á Hraunbrúninni." segir í örnefnalýsingu. Nikulásartóft er í Ölfusdal. Hún er á hraunbrúninni um 100 m ofan við vegarhlóða sem liggur inn að hesthúsum í dalnum en beygir svo aftur til austurs og liggur þar yfir hraunbrúnina. Ef keyrt er eftir vegarhlóðanum fram hjá hesthúsum og síðan beygt er keyrt fram hjá rétt (aðeins vestan við veginn). Um 400 m lengra til austurs (en réttin) er tóftin sunnan slóðans. Tóftin er á efri hraunbrúninni, 520-540 m suðaustan við hesthúsin. Tóftin stendur á mosavaxinni hraunbrúninni. Tóftin er einföld og op virðist hafa verið á suðurhlið hennar. Tóftin er 9 X 7 m að stærð og mest um 0,4 m á hæð. Hún er hlaðin úr hraungrýti en er gróin.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Vorsabær, 8

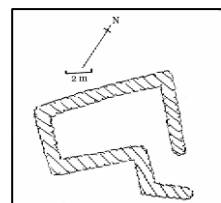
ÁR-521:041 Lambabyrgi tóft fjárskýli

64°00.182N 21°12.380V

Lambabyrgi (ÁR-521:041) horft til norðausturs

"Lambabyrgi: Gamlar leifar af byrgi á Hraunbrúninni, norðaustan við Nikulásartóft." segir í örnefnalýsingu. Í norðurhlið eða neðan í hraunbrúninni eru leifar af Lambabyrginu. Byrgið er byggt upp í Efri-Hraunbrúnina en neðan við það hefur Neðri-Hraunbrúnin fjarað

Fornleifaskráning

út á þessum stað. Tóftin er um 80 m ofan við vegarslóðann sem liggur um hraunbrúnirnar. Frá Efri-Hraunbrúninni og niður að vegarslóðanum er sléttlendi á þessum slóðum.

Byrgið er byggt upp í hraunbrúnina. Tóftin er um 11 X 6 m að stærð og er op á henni nyrst á austurvegg og gengur hleðsla út með opinu. Tóftin er hlaðin úr hraungrýti sem er gróíð mosa þó vart geti tóftin talist mjög gróin.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: Ö-Vorsabær, 8

ÁR-521:042 þúst

63°59.246N 21°10.750V

Um 60 m beint neðan við fjósið (002) er hæð í túninu. Á þessari hæð er nokkuð þýft, hún er grasi gróin og má sjá glitta í kletta eða steina á hæðinni. Vel er hugsanlegt að þar séu leifar bygginga. Þýfð og grasivaxin hæð. Umhverfis eru sinuvaxin tún. Ekki er hægt að greina eiginlegar tóftir.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:043 *Reykjafossgrunnur* heimild um 64°00.129N 21°10.944V

"Reykjafossgrunnur: Húsgrunnur rétt neðan við Reykjafoss. Það er grunnur undan húsi Ullarverksmiðjunnar Reykjafoss, sem byggð var 1902 og húsið rífið 1915." segir í örnefnalýsingu. Grunnur ullarverksmiðjunnar er fast vestan við Varmá, nálega til móts við sundlaugina sem er á austurbakkanum. Hann er um 50 m neðan við foss í Varmá. Grunnurinn stendur í lægð við ána en sunnan hans er klettaveggur. Grunnurinn er 14-15 X 10 m að stærð og 0,3 m á hæð. Hlaðnar tröppur liggja niður að grunninum. "Húsið var byggt 1902 og tók verksmiðjan til starfa síðast á því ári. Helmingur árinna var virkjaður. Notað var vatnshjól og aflið flutt með ásum og reimum til vélanna. Lítil hver var við húsvegginn en ekki var hann notaður til að hita húsið...."

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Vorsabær, 4 og Sunnlenskar byggðir III, 424

ÁR-521:044 þúst útihús

63°59.293N 21°10.671V

Um 20 m ofan við 006 og næstum beint (örlítið sunnar) austan við íbúðarhúsið í Vorsabæ er hæð með grjóti þvers og kruss. Hæðin ber þess merki að þar hafi einhvern tíma verið bygging. Umhverfis eru þýfð og sinuvaxin tún.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:045 garðlag túngarður

63°59.392N 21°10.653V

Túngarður hefur legið umhverfis öll tún í Vorsabæ. Garðinn má sjá víðast hvar umhverfis túnið, t.d. er hann greinilegur ofan við tún. Garðurinn liggur í túnjaðri. Innan hans eru tún sem nú eru sinuvaxin. Garðurinn er hlaðinn úr hraungrýti og er fremur lágur (0,2-0,3 m á hæð). Garðurinn er gróinn mosa og er um 0,4 m á breidd.

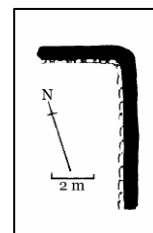
Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

ÁR-521:046 hleðsla sundlaug

63°59.258N 21°10.570V

Fast norðan (ofan) við Varmá, rétt austan við þar sem Vorsabæjarvað (010) er á ánni og um 15 m frá útihúshorninu (svinshúsanna) má sjá leifar hlaðinnar sundlaugar. Sundlaugin er um 200 m suðaustur frá Vorsabæ. Nú hefur verið steypt yfir uppsprettuna sem þar er og fer sú "bygging" (0,4 m á hæð) yfir hluta þess staðar sem laugin var áður. Norðausturhorn laugarinnar er greinilegast og er um 0,6 m á hæð. Þaðan sést grjóthleðsla laugarinnar í 4-5 m til vesturs og um 7 m til suðurs. Greinilegt er þó að lengdin hefur verið töluvert meiri.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

ÁR-521:047 *Akrahverir* örnefni akur

64°00.136N 21°11.328V

Hverasvæðið í Hveragerði er austan við götuna Bláskóga, neðan (sunnan) við kirkjuna og vestan við Hveramörk. Svæðið er afgirt og einungis opið hluta úr degi. Um svæðið liggja stígar og þar eru nokkrir hverir sem notaðir voru við bústörf. "Nefndir í Ferðabók Eggerts og Bjarna. Henderson (1818) nefnir þá einnig, en fer þar líklega eftir ferðabókinni, hefur þó umfram hana að þeir gjósi ekki. Tvö hveragímöld sem nú er löngu gleymt hvar voru, eflaust þó í Hveragerðinu. Lýsingarnar benda helst til stóru keranna kringum Bláhver." Virkt hverasvæði, í Hveragerðis kaupstað.

Hættumat: hætta, vegna ábúðar

Heimildir: Hveranöfn í landi Vorsabæjar (Hveragerðis) og Reykjatorfunnar.

ÁR-522 Öxnalækur

"Jarðardýrleiki óviss, því engin geldst hjer túnd af." JÁM, 415. 18.9.1501 selur Grímur Pálsson Þorvarði Erlendssyni lögmanni Öxnalæk 10 hdr, DI VII, 583 sbr. DI VIII, 322 sbr. DI VIII, 322 ("Eynalæk"). 3.9.1508

hafði Þorvarður Erlendsson lögmaður til kaups við Kristínu Gottskálksdóttur Öxnalæk fyrir 10 hdr. – DI VIII, 230. 1527 selur Erlendur Þorvarðsson lögmaður Ögmundi biskupi Öxnalæk í Ölvesi í Reykjakirkjusókn fyrir 10 hdr jörð – DI IX, 441.

1917: Tún 3 ha, 4/5 slétt. Garðar 1350 m².

ÁR-522:008 Ögmundartóft heimild um fjárhús

63°59.766N 21°11.734V

"Ögmundartóft (Öggmundartóft í hdr.). Gömul húsatóft austast á Klofasteinabrún. Hraðbrautin þyrmdi gafilhlaði. Tóftin er kennd við Ögmund Ögmundsson bónda á Öxnalæk 1870-1901 (afa minn, en hann bar nafn sitt æfinlega fram "Öggmundur"). Tóftin er í mörkum, rétt fyrir vestan vegamótin." segir í örnefnalýsingu. "Ekkert sést nú af Ögmundartóft, hún hefur alveg verið þurrkuð út. Afi Ögmundar (Ögmundur á Öxnalæk) byggði þarna hús fyrir 10-15 saði, og þegar húsið var fallið, var þarna kölluð Ögmundartóft." segir í yngri skrá. Ögmundartóft var einnig stundum nefnd Öxnalækjarfjárhús. Fjárhúsin voru rétt vestan við þar sem nú er hringtorg á Þjóðvegi og Breiðumörk. Fjárhúsið hefur verið norðvestan við hringtorgið. Öllum ummerkjum um fjárhúsið hefur nú verið rutt út.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Öxnalækur a, 2, Ö-Öxnalækur b, 2

ÁR-721 Afréttur Ölfushrepps - Kolviðarhóll

Bú var fyrst reist á Kolviðarhóli 1883. Raufarberg ofan við Nóngil í Árstaðafjalli var á mörkum Reykjlands og afréttar 1703 - SSÁ, 240.

ÁR-721:007 Eiríksbrú vegur leið

64°00.251N 21°12.822V

"Vegir hafa legið yfir Hellisheiði frá ómunatíð. Gata lá upp Kamba, yfir Hurðará og í stefnu á Gíga ofan við Hellisskarð. Í klöppum á þeirri leið eru víða djúpar götur, gengnar á liðnum öldum [065]. Síðar var lagður upphlaðinn vegur, kenndur við Eirík í Grjóta, sömu leið." segir í örnefnaskrá.

"Það mun hafa verið nálægt 1880-1881, að Eiríkur Ásmundsson í Grjóta [...] lagði steinilagðan veg um Kamba, yfir allar hæðir og lautir, svo að hann yrði þráðbeinn. Vegna brattans víðast hvar og þess, að ekkert var borið ofan í veg þennan, var hann sjaldan

eða aldrei farinn, en sumarið 1894 var upphleypti vegurinn yfir Kamba lagður (061), og var hann krókóttur mjög og aðeins ætlaður gangandi mönnum og ríðandi, svo og vagnhestum." segir í Austantórum.

"Frá stóru vörðunni á Efra Skarði lá leiðin til austurs um greiðfært hraun. Þar má sjá götu, sem grjótið hefur verið týnt úr og beinan upphlaðinn veg, þann fyrsta sem lagður var á Hellisheiði. Sá vegur mun hafa verið lagður árið 1879 og kallaður Eiríksvegur. Kenndur við verkstjórnann, Eirík Ásmundsson frá Grjóta. Bílaslóðin sunnan fyrir Reykjafell liggur yfir gömlu götuna hjá litlum gíghól. ... Vörðurnar standa sig vel, flestar, og eru 18 vörður frá gíghólum og austur á Syðri-Þrívörðu. Þar kemur hraunbrún, sem liggur þvert á leiðina. Á brúninni norðan götunnar stendur gamalt sæluhús. ... Niður af hraunbrúninni liggur sniðgata og enn er helluhraun með sporuðum klöppum. Næsti áfangi er önnur hraunbrún. Sú er nefnd Eystri Þrívörðu. Þar var talin hálfnuð leið yfir Hellisheiði. Þá tekur við ósléttara hraun, sunnan við apalhraunið. Þar er greinileg gata og hefur hún gróið grasi. Þegar nálgast austurbrúnina beygir hún til suðurs, vestan við Hurðarásinn, sem gamli bílvegurinn lá yfir. Síðan gegnum skarð sunnan á ásnum. ... Síðan lá leiðin eftir vatnsfarvegi niður á Kambabrúnina. ... Síðan lá leiðin um sniðgötu niður Kambabrúnina, skammt ofan við gamla Þjóðveginn, sem bíllinn notaði. Greinileg gata

Fornleifaskráning

liggur niður Kambabrekkuna, gróin grasi. Síðan lá leiðin um melinn, sunnan Hamarsins." segir í Útivist.

"Framhald [vegar Eiríks í Grjóta um Svínahraun, b. 1877-78] lá upp um Hellisskarð fyrir ofan Kolviðarhól; þar er enn (1973) efst í skarðinu lítt hrunin hleðslan í vegköntunum. / Hellisskarðsvegur var ekki vagnfær, til þess var hann of brattur .. . Næst á dagskrá á Suðurlandsvegi var að leggja Kamba- og Hellisheiðarveg. Eiríkur frá Grjóta [!] tók þá vegagerð að sér og gefur þann veg enn að líta ef vel er skoðað í Kömbum. Er skemmst frá því verki að segja, að Kambavegur var lagður 1879 og var svo brattur að hann þótti lítt nothæfur og var ekki mikið farinn þau 15 ár sem liðu, þar til næst var lagður vegur um Kamba. 1880 hélt Eiríkur áfram vegarlagningu og lagði nú veginn vestur yfir eystri hluta Hellisheiðar; allt til þess er kom á helluhraunið sem var greiðfærara. Lengd þess vegar var um 4-5 km og var hann þráðbeinn og allvel gerður og er enn vel sýnilegur ... Kunnáttuleysi í vegagerð og vantrú á notkun og framtíð vagna olli því, að vegirnir voru lagðir á þann hátt, að þeir útilokuðu þann möguleika að menn hæfu vagnferðir eftir þeim .. Til þess var brattinn í Hellisskarði og Kömbunum of mikill og einnig vantaði akfæran veg frá Reykjavík upp að Svínahrauni. Við þetta ástand sat að mestu fram yfir 1890." segir í Landnámi Ingólfs 2.

Samkvæmt Birni Pálssyni var aðhald fyrir hesta sérstaklega hlaðið upp við Eiríksveg fyrir þá sem hlóðu veginn. Það var utan þess svæðis sem fyrirhugað er fyrir íbúðabyggð í Hrauntungu, neðan Eiríksbrúar þar sem hún kemur undan þjóðvegi 1.

Eiríksvegur sést greinilega víða, t.d. í Hrauntungu þar sem ný íbúðabyggð á að rísa. Vegurinn sést koma undan núverandi þjóðvegi og liggur, þráðbeinn til ASA yfir allt hið væntanlega íbúðahverfi. Girðing afmarkar nú svæðið í Hrauntungu en Eiríksvegur liggur áfram ASA við suðurhlíð hennar í um 200 m áður en hann fjarar út skammt norðan við. Vegurinn liggur um mosavaxið hraunlendi.

Vegurinn var færður suður fyrir Reykjafell á svipaðar slóðir og hann er enn í dag 1894-95 sbr. 061. Eiríksvegur/Eiríksbrú er víða enn mjög greinilegur. Hann er upphlaðinn og beinn og sést greinilega þvert yfir allt það svæði sem nú er skipulagt fyrir íbúðabyggð. Innan skipulagssvæðisins (þ.e. innan girðingar sem afmarkar svæðið) er vegurinn um 400 m langur. Suðvestan við svæðið sést vegurinn áfram til ASA á um 200 m kafla (en 100 m ASA við girðingu er vegurinn þó ógreinilegur á 10 m kafla þar sem hann liggur niður af hæðinni þar sem Hrauntunga er). Vegurinn er upphlaðinn, víðast 0,2 m á hæð en mest 0,5 m. Hann er víða 4 m á breidd en þar sem hrúnið hefur úr honum er hann allt að 6 m á breidd. Vegurinn er nú algróinn mosa. Í Hrauntungu liggur Eiríksvegur á tveimur stöðum yfir eldri götuna (065) sem liggur niður brekkuna frá þjóðvegi til ASA á svipuðum slóðum. Hann liggur yfir hana vestast á svæðinu þar sem girðing afmarkar svæðið og aftur um 55 m aust-suð-austar. 6-7 m langt skarð er í Eiríksveg þar sem bíslóði liggur í átt að íbúðarhúsi í Hrauntungu.

Hættumat: mikil hætta vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Hellisheiði, 1; Austantórus II, 131-2; Útivist 6(1980), 82-86, Magnús Grímsson: Um vegagerð og hestvagnaferðir á Suðvesturlandi, í Landnám Ingólfs 2 (1985), 88-89.

ÁR-721:061 vegur leið

64°00.240N 21°12.826V

Nýr vegur var lagður um Hellisheiði 1894-95: "Við nýlagningu vegarins austur lét Sigurður [Thoroddsen landsverkfræðingur] færa veginn frá hinu bratta og óvagnfæra Hellisskarði, og sveigði veginn suður fyrir Reykjafell um Hveradali. Hellisheiðarvegurinn, sem lagður var á þessum árum var, að undirstöðu til, að mestu leyti, utan nokkurra styttri kafla, svo sem í Smiðjulaut, sá hinn sami og var þjóðvegur allt fram til hausts 1972, er hraðbraut með bundnu slitlagi var tekin í notkun litlu norðar. / Sigurður mældi fyrir veginum upp Kamba og varð nú að miða við dráttargetu hesta, enda voru 18 "hárnálarbeygjur" á þeirri löngu brekku og breyting mikil frá vegi Eiríks frá Grjóta. ... Kambavegur var lagður 1894 og sama ár var byrjað á Hellisheiðarveginum og lokið við hann árið eftir." segir í Landnámi Ingólfs.

Vegur þessi var endurbættur og notaður allt til 1972 og sést hann enn. Hann liggur til ASA sunnan við Hrauntungu þar sem nú er áætluð íbúðabyggð og er enn notaður að hluta. Vegurinn liggur um mosavaxið hraunlendi. Malarvegur notaður og endurbættur í um 80 ár áður en sá þjóðvegur sem nú er notaður var lagður.

Hættumat: hætta vegna framkvæmda

Heimildir: Magnús Grímsson: Um vegagerð og hestvagnaferðir á Suðvesturlandi, Landnám Ingólfs 2(1985), 93.

ÁR-721:065 Hellisheiði gata leið

64°00.318N 21°12.847V

1703: "Fyrir austan ... Bæjarþorpsjarðir, en vestan Varmá, liggur almenningsvegur yfir fjallgarðinn á Suðurnes og í Kjalarnesþing, fyrst upp á Kamba ..., síðan vestur yfir Hellisheiði, hvör að austanverðu hefur mikla mosa, með mjög litlu grasi, allt þar til Þrívörður heita og heiðin sjálf meinast mið vera, en hennar vestri partur er víða með sléttum hellum af hraungrjóti, án gatna, nema þær hestanna járn hafa gjört og auðsjáanlegt er, þeim athuga. Þessar sléttu hellur ná allt vestur að Biskupsvörðu. Fleiri vörður eru og við veginn til leiðarvísis." segir í Lýsingu Ölvershrepps frá 1703 [í Sýslu- og sóknarlýsingum]. Þar segir ennfreður í lýsingu frá 1840: "Hellisheiði er ... vel rudd ... Á Hellisheiði eru yfir 100 vörður; er sá fjallvegur helst tíðkaður á vetrum."

"Hinn forni vegur yfir fjallgarðinn milli Ölfuss og Mosfellssveitar lá af Kambabrún sjónhending í skarðið milli vesturenda Skarðshlíðar og norðurenda Reykjafells. Lá vegurinn þar niður af Hellisheiði um Hellisskarð, yfir Bolavelli, vestur með Húsmúla, niðurí Norðurvelli með norðurbrún Svínahrauns hjá Lyklafelli,

Hveragerði

og var þá komið í byggð hjá Helliskoti í Mosfellssveit. Á þessari löngu leið voru sama sem engar vörður. Austast á Hellisheiði voru vörðubrot og önnur vörðubrot vestast á heiðinni." segir í Sögu Kolviðarhóls.

"Vegir hafa legið yfir Hellisheiði frá ómunatíð. Gata lá upp Kamba, yfir Hurðará og í stefnu á Gíga ofan við Hellisskarð. Í klöppum á þeirri leið eru víða djúpar götur, gengnar á liðnum öldum. Síðar var lagður upphlaðinn vegur, kenndur við Eirík í Grjóta, sömu leið (sjá ÁR-721:007)." segir í örnefnaskrá.

Gamla gatan er vel merkjanleg á köflum uppi á heiðinni. Hún er sérstaklega greinileg í Hrauntungu þar sem nú er áætlað að rísi ný íbúðabyggð. Á þessum slóðum sést gatan fyrst ASA við þjóðveginn og til austurs ofarlega í Hrauntungu. Gatan liggur um mosavaxið hraunlendi.

Á heiðinni eru vörður hlaðnar allt frá Hellisskarði og að Syðri Þrívörðum, skammt austan við neyðarskýli Slysavarnarfélagsins við þjóðveg 1. Þær eru vel hlaðnar úr þunnu hraungrýti, toppmyndaðar, um 1,5 í botninn og um 1,5 m háar, með töluverðu af skófum og mosa.

Þær eru með 60-140 m millibili, 90 m að meðaltali. Í námunda við Hrauntungu er gatan merkjanleg skammt ASA við þjóðveg. Hún liggur undir Eiríksveg (007) um það bil þar sem vesturhlið girðingar sem afmarkar áætlað íbúðahverfi í Hrauntungu er. Þar liggur gatan til suðvesturs en beygir svo til norðvesturs og liggur aftur undir Eiríksveg skammt suðaustar (um 100 m löng á þessum kafla). Þvínæst liggur gatan til austurs í um 90 m þar til hún er rofin af heimreið eina íbúðarhússins í Hrauntungu. Gatan er greinileg austan heimreiðar á um 10 m kafla en er þá rofin aftur (um 3 m breitt rof) þar sem runnabeð sem afmarkar lóð liggur norður-suður. Austan við lóðina má aftur greina götuna á um 90 m kafla að steiptum grunni. Á þessum kafla er leiðin fremur greinileg og sveigir fram hjá litlum hól (að norðan) sem er í hraunlendinu á þessum slóðum. Við grunninn hverfur gatan enn, en er aftur greinileg 20-30 m austar, austan við malarslóða sem liggur norður-suður austan við grunninn. Gatan liggur svo í 230-250 m til austurs en krókur er á henni um miðbikið (þ.e. um 130 m austan við malarslóða). Leiðin er sérstaklega greinileg á þessum slóðum, dýpt hennar er þar 1,5 m og breidd milli brún hennar 3-4 m (þó breidd götunnar í botninn sé einungis 2 m). Gatan hefur verið rofin á nokkrum stöðum innan væntanlegs íbúðahverfis í Hrauntungu en nær yfir allt svæðið og er víðast mjög greinileg. Hún fjarar út utan við (austan) við svæðið.

Hættumat: mikil hætta vegna framkvæmda

Heimildir: Sýslu- og sóknarlýsingar Árnessýslu, 237-38, 205; Saga Kolviðarhóls, 1; Ö-Hellisheiði, 1; Jón Pálsson, Austantórir II, 131-2; Áningarstaðir á lestamannaleiðum, 148 og FF, 77.

6. kafli. Fornleifar og byggð í Hveragerði

Í fyrstu útgáfu skýrslu um fornleifar í Hveragerði var fornleifum lýst sérstaklega með tilliti til nálægðar við væntanlega skolphreinsistöð. Stöðin er nú risin og því ekki ástæða til að greina sérstaklega frá þeim fornleifum sem stafar hætta af henni. Hafa ber í huga að flestar fornleifanna í landi Hveragerðis teljast í nokkurri hættu sökum nálægðar við þéttbýli. Einnig er ljóst að hættumat er þáttur sem ber að endurskoða með reglulegu millibili þar sem breyttar aðstæður, nýtt skipulag og framkvæmdir geta breytt hættumati.

Flestar þær fornleifar sem skráðar eru í landi Hveragerðis eru í og við tún í Vorsabæ. Þó eru þekktar heimildir um fornleifar víða á svæðinu en talsverður hluti þeirra er nú horfinn af yfirborði jarðar. Að lokinni heimildakönnun og vettvangsrannsókn er ljóst að í landi Hveragerðis eru 51 minjastaður sem samkvæmt lögbundinni skilgreiningu telst fornleifar og er því friðhelgur. Einnig verður að hafa í huga að mögulegt er að fleiri minjar komi í ljós, t.d. fornleifar sem leynast undir yfirborði en ekki eru til heimildir um.

Að þessu sinni verða leiðirnar þrjár (sem bættust við frá fyrstu útgáfu skýrslunnar: ÁR-721:007, ÁR-721:061 og ÁR-721:065) að teljast í mestri hættu vegna fyrirhugaðs íbúðahverfis í Hrauntungu. Eiríksvegur (ÁR-721:007) og leiðin um Hellisheiði (ÁR-721:061) liggja yfir svæðið þar sem fyrirhugað er að íbúðahverfi rísi og eru því í mikilli hættu, en þriðja leiðin (ÁR-721:061) er fast sunnan hverfisins. Báðar fyrrnefndu leiðarnar sjást greinilega á svæðinu og er ljóst að þar getur að líta skemmtilegt sýnishorn af sögu vegagerðar til og frá Hveragerði á fyrri tímum og allt til dagsins í dag. Æskilegt er að hlífa þessum fornleifum, merkja þær og jafnvel fella skipulag byggðarinnar að minjunum. Minnt er á að aldrei má spilla fornleifum nema að fengnu leyfi Fornleifaverndar ríkisins⁵. Sérstakrar friðunar nýtur svo vegurinn um Hellisheiði (ÁR-721:065) þar sem hann er friðlýst fornleif.

7. kafli. Niðurlag

Nú liggur fyrir heildarskrá um fornleifar í lögsagnarumdæmi Hveragerðisbæjar. Í skýrslu þessari hefur ekki verið fjallað um breytingar á landnotkun sem gætu haft áhrif á fornleifar í framtíðinni. Við næstu endurskoðun aðalskipulags verður nauðsynlegt að bera fornleifaskrána saman við tillögur um landnotkun og gera ráðstafanir til verndunar fornleifum í skipulagstillögunni. Allmargir minjastaðir hafa horfið undir byggð í Hveragerði á undanförnum áratugum en jafnframt er ljóst að allmargir staðir eru óspjallaðir í bæjarlandinu

⁵ 10 gr. Þjóðminjalaga: "Fornleifum má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi né nokkur annar, spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema með leyfi Fornleifaverndar ríkisins."

sem hentað gætu til fræðslu og kynningar. Þar er um að ræða verðmæti sem ástæða er til að varðveita til framtíðar.

Í skýrslulok er rétt að geta þeirra takmarka sem eru á þessu mati. Mat á áhrifum fyrirhugaðra framkvæmda á fornar mannvistaleifar er nýjung hér á landi, engin viðurkennd aðferðafræði liggur fyrir og þróun aðferða er stutt á veg komin. Enn er langt í land að unnt verði að skera úr um með fullri vissu að framkvæmdasvæði hafi verið valin á þann hátt að engin hætt sé á að minjar finnist þar síðar undir sverði.

Ofangreindar tillögur eru viðleitni til þess að fylgja ströngum minjaverndunarsjónarmiðum í anda þjóðminjalaga, en jafnframt á þann hátt að tilhögun og framvinda verksins verði viðunandi fyrir framkvæmdaaðila sem og fornleifavörslu.

Heimildir

Heimildamenn:

Jón Ögmundsson 15.09.1956

Björn Pálsson 15.08. 1942

Óprentaðar heimildir:

Hveranöfn í landi Vorsabæjar (Hveragerðis) og Reykjatorfunnar. Kristján Sæmundsson tók saman.

Fornleifastofnun Íslands

ÍSLEIF, gagnagrunnur um íslenskar fornleifar, Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson ritstj.

Elín Ósk Hreiðarsdóttir. *Fornleifaskráning í Hveragerði* (fyrsta útgáfa). 2000. Reykjavík. Fjölrit, FS-137-00171.

Hildur Gestsdóttir. *Fornleifar í Ölfushreppi II. Svæðisskráning í Ölfus- og Selvogshreppi.* 1999. Reykjavík. Fjölrit, FS084-99012.

Orri Vésteinsson. *Fornleifar á afrétti Ölfushrepps.* 1998. Reykjavík. Fjölrit, FS064-97013.

Þjóðskjalasafn Íslands

Jarðadeild XIV. Uppdrættir af túnum. Ölfushreppur. Þjóðskjalasafn Íslands.

Örnefnastofnun Íslands

Ö-Hellisheiði: *Örnefnalýsing Hellisheiðar.* Örnefnaskrá eftir Eirík Eiríksson. 1968. Örnefnastofnun Íslands.

Ö-Vorsabær: *Örnefnalýsing Vorsabæjar.* Ögmundur og Sæmundur Jónssynir skráðu. Örnefnastofnun Íslands.

Ö-Öxnalækur a: *Örnefnalýsing Öxnalækjar.* Þórður Ögmundur Jóhannsson skráði. Örnefnastofnun Íslands.

Ö-Öxnalækur b: *Örnefnalýsing Öxnalækjar –viðbætur.* Ögmundur Jónsson skráði. Örnefnastofnun Íslands.

Saga Kolviðarhóls: Þorsteinn Bjarnason frá Háholti tók saman. Örnefnastofnun Íslands.

Prentaðar heimildir:

Árnesingur: Björn Pálsson. 1996. “Hveragerði og upphaf mannvistar þar”. *Árnesingur 1996.*

DI: *Íslenskt fornbréfasafn I-XVI,* Kaupmannahöfn/Reykjavík 1857-1972.

FF: *Skrá um friðlýstar fornleifar.* 1990. Ágúst Ó. Georgsson tók saman. Fornleifanefnd – Þjóðminjasafn Íslands, Reykjavík.

ÍF: *Íslensk fornrit I-,* Reykjavík 1933-.

Hveragerði

Jarðabréf frá 16-17. öld: útdrættir. Gunnar F. Guðmundsson bjó til prentunar. Kaupmannahöfn 1993.

Landakort 1:50.000 SELFOSS 1612I útg. af 1977 af Landmælingum Íslands.

JJ: Jarðatal Johnsen: *Jarðatal á Íslandi*, Kaupmannahöfn 1847.

JÁM: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns*, II. Árnessýsla, Kaupmannahöfn 1943.

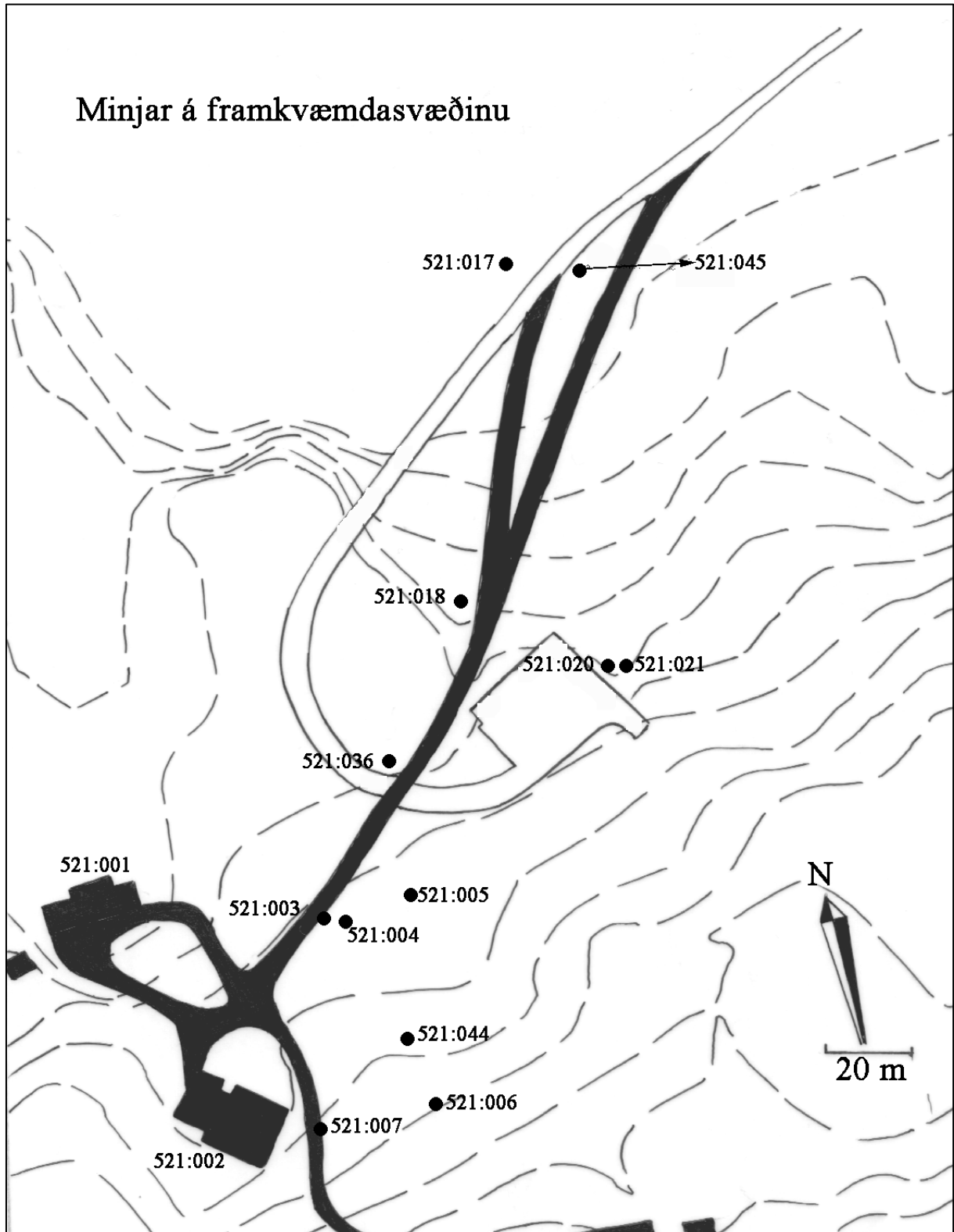
Jón Pálsson. “Áningarstaðir á lestamannaleiðum”. *Austantórur II*, 131-2 og 148.

Magnús Grímsson. “Um vegagerð og hestvagnaferðir á Suðvesturlandi”. *Landnám Ingólfs 2* (1985), 88-89.

Sunnlenskar byggðir III: *Sunnlenskar byggðir III*, Búnaðarsamband Suðurlands 1983.

SSÁ: Sýslu- og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843, Árnessýsla, Reykjavík, 1979.

Þórður Jóhannsson. “Þjóðleiðir um Ölfus og Hellisheiði”. *Útivist 6*, (1980), 75-90.

Fornleifakort fyrir Hveragerði

